

אחרית דבר

חידת אחג'יוג', חידת אדמונד עמראן אלמאלח

אורית ואקנין-יקותיאלי

"פעם חלם צ'ואנג-טסה שהוא פרפר המתעופף ברפרוף כנפיים, שמח בעצמו ועושה מה שלבו חפץ. הוא לא ידע שהוא צ'ואנג-טסה. לפתע הקיץ משנתו ומצא את עצמו צ'ואנג-טסה שאין לטעות בו. שוב לא ידע אם הוא פרפר בחלומו של צ'ואנג-טסה, או צ'ואנג-טסה בחלומו של פרפר."²

בעולמות ובהקשרים שונים לחלוטין מוביל אחג'יוג' את קוראיו במעגלים דומים לאלו של צ'ואנג-טסה; בהגיענו לסוף הספר, שמסתיים באותו משפט שבו התחיל, אנו נותרים תמהים כפי שהיינו בהתחלה ואף יותר. החידה המכתירה את הספר, "חידת אדמונד עמראן אלמאלח", אינה נפתרת; האם אדמונד עמראן אלמאלח הוא מספר הסיפור? או שמא גיבור הרומן שכתב מספר הסיפור? ואולי דמותו של הסופר המרוקאי-יהודי הידוע הנושא שם זה? או שכולם גם יחד? מי המספר ומי המסופר? והאם ייתכן שהסיפור אינו אלא חלום? ואם כן, מי החולם ומי הנחלם? מה החלום ומה הסיפור?

2 מתוך: צ'ואנג-טסה, קולות האדמה: קולות נבחרים מכתביו של החכם הסיני צ'ואנג-טסה, תרגם יואל הופמן (הוצאת מסדה: 1977).

כרוח הפתיח השכיח בסיפורת ערבית: "كان وما كان / لا هان ولا هان", שניתן לתרגמו בדרכים שונות, וביניהן "היה ולא היה / לא כאן ולא כאן",³ גם אחג'יג' יצר סיפור הפותח מגוון אפשרויות שייתכן שכולן התקיימו, או שמעולם לא התקיימו כלל. בזה אחר זה הוא מטיל ספק בכל היגר של גיבוריו, ומה שהתחיל כברור מתגלה אט-אט כרעוע: האם המספר נפצע כחייל ישראלי במלחמת יום כיפור כפי שטען בתחילה, או נפגע בתאונת דרכים שביים כדי שיוכל לברוח מישראל? האם בני משפחתו של פרנץ נספו בשואה כפי שהעיד בספרו, או שמא הוא הרג אותם? האם הספינה "אגוז" טבעה כפי שמקובל להניח, או הוטבעה? ואם כן, בידי מי? האם הוצאות לאור ופרסי ספרות מעודדים סופרים ויצירה ספרותית, או שהם כיסוי למניעים אחרים לחלוטין? האם הסיפור שזה עתה קראנו היה חלומו של המספר או סיפור שסיפר? ומה הגבול ביניהם? ומעל לכול, מה בין דמויות אדמונד עמראן אלמאלח המופיעות בספר ובין אדמונד עמראן אלמאלח הסופר? כאדמונד עמראן אלמאלח הסופר, שעסק ברבות מיצירותיו בזיכרון, בעבר וביחסים ביניהם, גם חידת אדמונד עמראן אלמאלח (להלן החידה) שיצר אחג'יג', חוקרת עבר וזיכרון. במעין הומאז' לחייו של הסופר המרוקאי הוותיק וליצירתו, הולך הסופר הצעיר בעקבותיו ומציג עד כמה ההיסטוריה והזיכרון הם רבי-פנים, מלאי אפשרויות והיתכנויות שיש שהתקיימו ואפשר שלא, ועד כמה הדרך הסיפורית היא זו הבנויה באופן הטוב ביותר להציג אופי זה של הנרטיב ההיסטורי.

3. Vogl, Mary B. 2003. "It was and it was not so: Edmond Amran El Maleh remembers Morocco". *International Journal of Francophone Studies*, 6 (2): 71.

אדמונד עמראן אלמאלח, ששמו, ההילה סביבו וזיכרונו עוטפים את הספר, נולד ב־1917 למשפחה יהודית בעיר אַסְפִי (בערבית: آسفي), בחוף האטלנטי של מרוקו. ב־1945 הוא הצטרף למפלגה הקומוניסטית המרוקאית שהוקמה שנתיים קודם לכן, וזמן־מה לאחר מכן נבחר לוועד המרכזי שלה ולמשרדה הפוליטי. הוא השתתף במאבק לעצמאות מרוקו, אך שלוש שנים לאחר העצמאות, ועם התפכחותו לדבריו מן הדוגמטיות של המפלגה, התפטר מתפקידיו וויתר על כל פעילות פוליטית. אלמאלח לימד פילוסופיה בבית הספר התיכון מחמד החמישי בקזבלנקה עד שנת 1965. אז, בתגובה על דיכוי המהומות באותה העיר ביד קשה בידי כוחות הביטחון של המלך חסן השני, החליט להגר לצרפת. הוא המשיך ללמד בבית ספר על־יסודי בפריז, ובו־בזמן פרסם מאמרים בעיתונים שונים, כולל "לה מונד" (Le Monde). ב־1980 החל לכתוב רומנים אשר עסקו בנושאים שונים, ובמיוחד בעניינים הקשורים, כאמור, בעבר וביזכרון. כמו כן היה אלמאלח מבקר אומנות, והטקסטים הרבים שכתב על הציור המרוקאי תרמו להכרת אומנות זו ולהעשרתה. בין ספריו הרבים: המסע ללא תנועה (Le Parcours Immobile); 1980), איילן, או, ליל הסיפור (Aïlen, Ou, La Nuit du Récit); 1983), אלף שנים, יום אחד (Mille Ans, Un Jour; 1986), אבנר אבונור (Abner Abounour; 1995), ותא המטען של סידי מאאשו (La Malle de Sidi Maâchou; 1998).

על פעילותו הענפה זכה אלמאלח בשנת 1996 בפרס Grand Prix du Maroc, המוקיר את תרומתו לתרבות המרוקאית. בשנת 2000, תחת שלטונו של המלך החדש מחמד השישי, הוא שב למולדתו, שבה התקבל באהדה רבה מאוד ונחשב לדמות

ספרותית מובילה. אלמאלח היה אנטי־ציוני, מבקר חריף של פעולת הציונות כנגד הפלסטינים, שאותה ראה כמנוגדת לעקרונות האמונה היהודית, וחסיד של המשך הקיום היהודי במרוקו. בכך השתייך לקבוצה מצומצמת של פטריוטים יהודים מרוקאים אנטי־ציוניים, ותיקי המפלגה הקומוניסטית, שכללה גם את אברהם צרפתי (Abraham Serfaty) ואת סימו לוי (Simon Levy). באווירת השינויים הפוליטיים שהוביל המלך מחמד השישי, עם הגיעם לגבורות זכו אישים אלו להיחשב עתה לגיבורים לאומיים של מרוקו.

בהז'בעת הפכה אותה קבוצה מצומצמת לנוכחת מאוד גם בהיסטוריוגרפיה המערבית על מרוקו. בעשור האחרון של המאה ה־20 היה זה עקב התנגדותם של חבריה (במיוחד אברהם צרפתי) לפוליטיקה של המלך חסן השני, ובמאה ה־21 הם היו לגיבוריו של גל מחקר אקדמי, המעלה על נס את ייחודם כקומוניסטים יהודים במדינה מוסלמית. רצה הגורל, ושלושת האישים הלכו לעולמם במהלך כשנה אחת – בין נובמבר 2010 לדצמבר 2011. צרפתי נקבר בבית הקברות היהודי ברבאט, לוי בבית הקברות היהודי בפאס, ואלמאלח נקבר, לבקשתו, בבית הקברות היהודי באַלְצַוִּירָה.

בית הקברות באלצוירה נמצא בסמוך מאוד לחוף הים, ובו, בדומה לגלי הים המלחכים אותו, גלים גלים של מצבות (ראו תמונה). על מצבות רבות באלצוירה חרוטות כתובות קבורה ארוכות, אשר שורותיהן הערוכות כדברי שירה מאפשרות לספר מחדש את סיפוריהם של נשות ואנשי הקהילה היהודית

ששגשגה בעיר שנים כה רבות.⁴ לא רחוק מקברו של אלמאלח נמצא קברו המפואר של הרב היהודי בן המאות ה-18 וה-19, רבי חיים פינטו, אשר המבנה מעליו משדר עומק מרבוטי-מרוקאי של צדיקים יהודים ומוסלמים. בית הקברות מתעורר לחיים מדי פעם כאשר נערכות העלייה לרגל וההילולה השנתיות על קברו של רבי חיים פינטו.

תצלום של בית הקברות היהודי הישן באלצוירה - الصويرة. בקו האופק נראה מתאר העיר העתיקה המשתפלת אל האוקיינוס האטלנטי. במרכז התמונה, קברו של ר' חיים פינטו. סביבו מצבות קבורה היוצרות תחושה של גלים, גלי זיכרון וגלי ים, כחוף הים הנמצא מעבר לגדר המרוחקת המקיפה את בית הקברות. קברו של אלמאלח נמצא בימין התמונה, נבלע בצללים בין קברי הקהילה. בהגדלה, על גבי תמונת בית הקברות, מוצב תצלום המצבה שעל קברו, עם שמו בעברית, בערבית, בתפינע' (הכתב האמזיגי) ובצרפתית. על המצבה מתוארת דמות אדם, מוטיב שכיח במצבות הקבורה היהודיות באלצוירה (צילום: אורית ואקנין-יקותיאלי).

4 וראו את שירת האבנים מאת אשר כנפו ושלום אלדר, ספר שיוצא לאור בימים אלו. הספר מציג ומנתח את שירי המצבות בבית הקברות היהודי באלצוירה - الصويرة (ידועה גם בשמה: מוגדור).

הקבר של אלמאלח בולט, מול קבר הרב, בפשטותו ובתמציתיות הכתובת החרוטה על מצבתו; זו כוללת את שמו בארבע שפות: ערבית, צרפתית, עברית ותמזיע'ת, את שנות לידתו ופטירתו, וסביב הטקסט מתוארת דמות אנושית בדגם השכיח במצבות המקומיות (ראו תמונה). בביקורים שערכתי בשנים האחרונות בבית הקברות באלצוירה, עם סטודנטים ועם קבוצות אחרות, נכחתי שוב ושוב בהתנהלות דומה. רוב המבקרים נוהרים לקבר הרב, ורק מתי מעט פוקדים את קברו הצנוע והנשכח של אלמאלח, אשר דווקא אותו ואת מורשתו בחר אחג'י'וג' להזכיר. מחבר החידה, מחמד סעיד אחג'י'וג', אינו בן דורו של אלמאלח, והוא בעל רקע ותחומי עיסוק שונים בתכלית מאלו של אלמאלח. אחג'י'וג' נולד ב-1982. הוא חי בטנג'יר, ומלבד היותו סופר ומשורר, הוא גם עוסק בטכנולוגיות ובתוכני רשתות חברתיות. הוא כתב בלוגים והקים מיזמי רשת שחלקם הצליחו ונמכרו ליזמים שונים, אך חלקם חדלו להתקיים עקב קשיי מימון. בתחילת שנות האלפיים פרסם אחג'י'וג' שני אוספי סיפורים קצרים, *أشياء تحدث* ("דברים קורים") שפורסם ב-2004, ו- *انتحار مرجأ* ("התאבדות שנדחתה") שפורסם ב-2006, וספרי שירה, וזכה בכמה פרסי ספרות מקומיים. פעילותו הרבה בתחום הרשתות החברתיות, התיאוריה והדינמיקה שלהן, האטה את קצב עבודתו הספרותית במשך מספר שנים. אולם תקופה זו חלפה עם פרסום הרומנים הקצרים *كافكا في طنجة* - "קפקא בטנג'יר", ואחריו *ليل طنجة* - "ליל טנג'יר", אשר זכה בפרס אסמאעיל פהד אסמאעיל לרומנים קצרים לשנת 2019.⁵ הרומן החידה פורסם

5 הפרק "הגיבור בעל אלף הפרצופים", מתוך הרומן קפקא בטנג'יר, פורסם במסגרת "פרויקט הסיפור הקצר", בתרגומה של אילנה המרמן.

בספטמבר 2020, וראה אור בבית הוצאה בכיירות. הוא התקבל בהתלהבות על ידי מבקרי ספרות במרוקו, בפלסטין, בירדן, במדינות המפרץ ובדיאספורות הערביות באירופה, אשר ציינו את סגנון הכתיבה המקורי של אחג'י'וג' ואת יכולתו להתמודד עם נושאים שנויים במחלוקת. הספר אף נבחר לרשימה הקצרה של פרס ע'סאן כנפאני.

שפת הכתיבה היא אחד ההבדלים הניכרים בין אחג'י'וג' לאלמאלח. בזמן שאלמאלח כתב בצרפתית, כמו סופרים רבים בני הדור אשר גדל במרוקו הקולוניאלית בהשפעה הרב-מערכתית של "המשימה המתרבתת" (mission civilisatrice) הצרפתית (למשל, טאהר בן ג'לון, אדריס אלשראיבי ועבד אלכביר אלח'טיבי), אחג'י'וג' כותב את ספריו בערבית. הוא נולד לדור סופרים חדש, אשר במהלך פוסט-קולוניאלי ביקורתי שם לו למטרה לערוך דקולוניזציה של הספרות המקומית ולחזור לכתיבה בערבית (הסופר מחמד בראדה, ממוביליו של זרם ביקורתי זה ונשיא איגוד הסופרים המרוקאים בשנות ה-70 וה-80, ציין ב-2015 ששלושה רבעים מן הסופרים המרוקאים כותבים בערבית ולא בצרפתית).⁶

עם זאת, על אף השונה בין אחג'י'וג' לאלמאלח, רב המחבר בין יצירותיהם. דבר זה ניכר במיוחד כאשר משווים את הנושאים והתפישות המובעים ברומן החידה לרעיונות ולאופני הסיפור של אלמאלח בספרו *ألف عام بيوم واحد* - "אלף שנה ביום אחד" (1986). בספר זה, שכותרתו מתייחסת להיסטוריה הארוכה מאוד של היהודים במרוקו ולעזיבתם "יום אחד" בפתאומיות,

6 Olivia Snaije, "Morocco's Mohammed Berrada on Arabic and Literature", *Publishing Perspectives*, 6.5.2015.

דן אלמאלח בשאלת ההגירה של יהודי מרוקו לישראל, אכזבת רבים מהם מ"הארץ המובטחת", והבריחה של חלקם ממנה בעקבות כך - ממש בדומה לגיבורו של אחג'יוג' ברומן החידה. שני הספרים, הרומים זה לזה בנושאים, גם מציבים חידות ומבוכי זמן ומקום, ומדלגים בין חלומות למציאות. אצל אלמאלח האירועים המשתנים חליפות כוללים את מסע סבו של המספר ממרוקו דרך מצרים לארץ ישראל במאה ה-19, את עדות חברו שהיגר למדינת ישראל, הפך לחייל במלחמת לבנון ב-1982 והיה עד לטבח סברה ושתילה, ואת סיפור מסעו שלו לביירות בחיפוש אחר ילד שנפצע בהפצצות הישראליות בלבנון. אצל שני המחברים הטלת ספקות בנרטיבים מקובלים, ומתן האפשרות לריבוי פרשנויות והסברים - מובעים בעוצמה בתוכן, במבנה ובדרך סיפור הסיפור.

עצם הרעיון של "התכתבות" עם יצירה קודמת מאת סופר ידוע הוא מוטיב חוזר בכתיבתו של אחג'יוג'. בריאיון עמו הוא העיד שגם ספריו הקודמים יצרו דיאלוגים עם יצירות ספרותיות מוכרות - למשל קפקא בטנג'יר היה בן שיח להגלגול של קפקא; וליל טנג'יר התייחס לנוקטורנו בצ'ילה של רוברטו בולניו, להזר של אלבר קאמי ולבית יסמין של איברהים עבד אלמגיד.

מעבר לכל החידות הקשורות בעלילה, נותרת אצל קוראי החידה תהייה נוספת; תולדות יהודי מרוקו, והפעילות הציונית שהביאה לעזיבתם המסיבית ולשותפות רבים מהם בפגיעה בפלסטינים, הן נושאי מפתח שהשפיעו על הביוגרפיה של אלמאלח, ולפיכך גם על כתיבתו; הוא חווה את ההתרחשויות הללו ואת השלכותיהן על משפחתו וקהילתו שגלו כמעט

לחלוטין. לעומתו, אחג'יג' לא רק שאינו יהודי, אלא גם נולד יותר משני עשורים לאחר העזיבה הגדולה של היהודים את ארצו, בעת שבה זיכרונם הלך ונמוג. כיצד ניתן להבין, אם כן, את משיכתו לכתוב על סיפור שכביכול פג תוקפו?

למעשה, הדבר אינו כה תמוה. החל מעזיבת היהודים, ובאופן מתגבר משנות ה-90 במאה הקודמת, ובמיוחד מתחילת המאה ה-21, מתקיים במרוקו עיסוק אובססיבי בחידת יהודיה: בחינה מתמדת של אלה שנשארו, אלה שעזבו ואלה שחזרו,⁷ עד כדי מצב שבו כעוצמת היעלמות הקהילה ודלותה, כך גודל ההיזכרות בה והדיבור עליה. העניין העצום בשאלת ההיסטוריה והיחס המתמשך בין מרוקו ובין בנותיה ובניה היהודים, מבוטא באופן יום-יומי וגובר בתחומי האקדמיה, הספרות, הפוליטיקה, התקשורת, הכלכלה והתיירות המקומיים. בחלל מרחפת גם שאלת השאלות: איך קרה שקהילה כל כך גדולה עזבה את הארץ שקיבלה אותה בידיים פתוחות למשך יותר מאלף שנה, במיוחד כאשר מדובר בארץ שבנותיה ובניה רואים בה מופת לגיוון, לרב-תרבותיות ולסובלנות? ולא רק זה, איך קרה שאותם יהודים שיצאו את מרוקו מצאו עצמם מושפלים ומופלים לרעה ב"ארץ המובטחת" שאליה היגרו? ואיך קרה שהם הפכו שותפים לדיכוי הפלסטינים באותה הארץ? כיצד היעלמות היהודים ממרחב אחד קשורה בהיעלמות הפלסטינים ממרחב אחר? וכיצד ניתן להתייחס ל"סדקים" אלו בהיסטוריה, לראותם מצד אחד, אך לדלג מעליהם מצד שני?

אם כן, הנושא שעליו כותב אחג'יג' ברומן החידה אינו

7 ואקנין-יקותיאל, אורית. 2020. "בלאד מא פיהאש יהוד, מא פיהאש תאריח": חקר "היהודים שלנו" במרוקו. ג'מאעה 25: 111-132.

אזוטרי כלל וכלל במרוקו, אלא נמצא במוקד דיון וויכוח ציבורי נרחב וארוך שנים. אולם יש להרחיב את המבט אף יותר; בד בבד עם היותו סופר מרוקאי הדן בנושא נוכח וטעון בארצו, הודפסו יצירותיו של אחג'יג' בהוצאות לאור בביירות ובקהיר, הן מוגשות לוועדות פרסים במדינות המפרץ ובפלסטין ופונות לקהל קורא הערבית באשר הוא. כתיבתו, אם כן, מכוונת ומודעת לא רק לדעת הקהל במרוקו, אלא, ולא פחות מכך, גם לדרכים שבהן חברות אחרות במזרח התיכון ובצפון אפריקה בוחנות את הדרך שבה בחרה מרוקו להתייחס ליהודיה, העוזבים, הנשארים והחוזרים.

החידה יצא לאור חודשים ספורים לפני חתימת הסכם הנורמליזציה בין מרוקו לישראל בדצמבר 2020. אף שהחתימה לא הייתה מפתיעה, התרחשותה העירה מחדש את הדיון בשאלת מחויבותה של מרוקו לפלסטינים מול קשריה המתמסדים עם ישראל ועם הדיאספורה היהודית-מרוקאית הגדולה שחיה בה. חלק מן הביקורות על החידה התייחסו לנושאים אלו ממש; מען אלביארי, סופר ועיתונאי ירדני ומבקר ספרות ב"אלערבי אלג'דיד", שבזמנו אף זכה לראיין את הסופר אדמונד אלמאלח, התייחס לחתימת ההסכם בציניות רבה.⁸ לדבריו, החתימה חשפה מערכת יחסים שכולם ידעו שהתקיימה שנים רבות, כך שלא היה בה כל חדש. הוא ציין שהבחין בכך שהחתימה עוררה גל נאומים של פקידים ופוליטיקאים במרוקו על דיאספורה יהודית-מרוקאית ענקית בישראל, ועל היכולת להשפיע דרכה על המתרחש בישראל-פלסטין, וכן הבחין בתופעה של מחזור

8 البياري، معن، "أحجية إدمون عمران المالح"، العربي الجديد، 18 ديسمبر 2020 (אלביארי מען, "אחג'ית אדמונד עמראן אלמאלח", אלערבי אלג'דיד, 18.12.2020).

טקסטים במרוקו על יהודיה שהיגרו לישראל. לדעתו, בניגוד לגל נטול ביקורתיות זה, אחג'יוג' הצליח לצייר את היחס בין מרוקו, היהודים וישראל באופן עדין וביקורתי יותר מכל האחרים, כשהוא מותיר את השאלות והתשובות כחידה בלתי פתורה.

ה"חידה" שמציג הספר, אם כן, אינה רק חידת אלמאלח, אלא חידת ההיסטוריה של יהודי מרוקו בכלל והיחסים ההדדיים בין מרוקו ובינם. הרומן חידת אדמונד עמראן אלמאלח עוסק במסתורין מרוקאי, מלא סדקים, מגלה ומסתיר, נגיש ומכונן קהילות, דיאספורות, חזרות ועליות לרגל מדומיינות ומעשיות.